

DUITS SOCIALISME OF HOE ADOLF HITLER DUITSLAND HET WARE SOCIALISME BRACHT*

Henny Buiting

De hier besproken studie, die probeert aan te tonen dat het zogenaamde ‘Duitse socialisme’ van het Derde Rijk inderdaad als socialistisch te typeren valt, is door auteur Jacques van Doorn als het ware voor de poorten van de hel weggesleept. Geteisterd door een dodelijke ziekte en nog in worsteling met het vele verzamelde materiaal, heeft Van Doorn de studie op aanraden van vriend en meezer Dick Pels dan toch persklaar weten te maken. Het moet een groot genoegen voor hem zijn geweest de publicatie nog te hebben meegemaakt en kennis te hebben kunnen nemen van de talrijke, veelal (zeer) positieve, recensies. Persoonlijk heb ik Van Doorn jarenlang van nabij meegemaakt in de vakgroep Comparatieve Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar hij als socioloog en ik als socioloog/historicus vele geanimeerde discussies voerden. Zelden heb ik een zo scherpzinnig en erudiet denker getroffen als Van Doorn, maar ook iemand wiens opvattingen doordeesemd waren van een uitermate conservatief liberalisme. Ofschoon Van Doorn zich gaarne, maar zeer zeker terecht, tooide met het epitheton ‘analytisch socioloog’, bleek uit alles dat zijn ware bestemming gelegen was in de geschiedwetenschap. Deze had hij evenwel niet aan de universiteit kunnen volgen, vanwege de toenmalige eis van een klassieke vooropleiding. Maar zijn interesse lag overduidelijk daar en het is ongetwijfeld deze achtergrond, die zijn studie naar de wezenskenmerken van het nationaal-socialisme verklaart. Ook telt mee dat hij als conservatief liberaal geïntrigeerd was door de sociaal-democratie, die in zijn ogen een heroïsche maar voorbijgaande begeleider was van de groeistruipen van het kapitalisme. Hij zag haar voornamelijk als een noodzakelijke correctie op de uitwassen van het kapitaal, waarbij hij een grote afkeer had van de oorspronkelijke marxistische oriëntatie ervan. Zijn studie over de Duitse sociaal-democratie is dan ook doordrenkt van die conservatieve afkeer van het marxisme en er moet

* Bespreking van: J.A.A. van Doorn, *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme* (Mets & Schilt: Amsterdam, 2007), 317 pagina's.

tevens gezegd dat zijn poging de verwantschap te bewijzen van sociaal-democratie en nationaal-socialisme evenmin losstaat van dit conservatieve wereldbeeld, dat de wetenschappelijke betrouwbaarheid van de studie in veel opzichten heeft geschaad.

Het spreekt vanzelf dat een studie welke een wetenschappelijke benadering pretendeert te bieden van de verhouding tussen de Duitse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, de onderscheiden concepten theoretisch moet onderbouwen. Zonder duiding van centrale begrippen als socialisme, marxisme of nationalisme valt niet of onvoldoende te bepalen wat de auteur hieronder verstaat en tast de lezer in het duister omtrent de eigenlijke portee van het vertoog, in het bijzonder wat betreft het karakter van het nationaal-socialisme. Deze constatering is temeer van belang waar de auteur van de hier besproken studie probeert aan te tonen dat het nationaal-socialisme inderdaad als 'socialistisch' te kenschetsen valt. Zo wordt bijvoorbeeld gesteld, dat het jaar 1933 'het omslagmoment [markeerde]: socialisten grepen de macht en het socialisme, in een nationalistische gedaante, werd staatsideologie' (246). Daarnaast wordt betoogd dat de Duitse sociaal-democratie, zich baserend op het internationalistische marxisme, de nationale zaak grotendeels heeft genegeerd. Dit verklaart, zo meent de auteur, het succes van de nationaal-socialisten, die de verbinding van socialisme en nationalisme wel wisten te leggen en daarmee het 'ware Duitse socialisme' hebben weten te creëren. Het nationaal-socialisme, zo heet het in de eindconclusie van de studie, 'voltooid de geschiedenis van het Duitse socialisme door identiek te worden met Duitsland' (271).

Het merkwaardige nu is dat deze door de overgrote meerderheid der historici betwiste thesen conceptueel nauwelijks worden onderbouwd¹ en dat pas tegen het einde van de studie een poging wordt gewaagd om in ieder geval het begrip 'socialisme' nader te omschrijven.² De auteur klampt hierbij op selectieve wijze aan bij die variant van de sociaal-democratie, die nu juist in haar breuk met belangrijke aspecten van het marxisme het minst verwant is aan wat in de arbeidersbeweging onder 'socialisme' placht te worden verstaan. Gedoeld wordt op het zogeheten religieus-, cultuur- en gezindheidssocialisme van de Belg Hendrik de Man en van Nederlandse prominente sociaal-democraten als Koos Vorrink, Jacques de Kadet en Willem Banning. Omstandig probeert de auteur te bewijzen dat het zogenaamde 'Gesinnungssozialismus' van de nationaal-socialisten en het gezindheidssocialisme in ons land en elders in hoge mate verwant zijn, iets wat het socialistische gehalte van het nationaal-socialisme zou aantonen (248-252). Om deze stelling te kunnen beoordelen, zal ik beide stromingen nader omschrijven, iets wat door Van Doorn zelf slechts gebrekkig en eenzijdig is gebeurd.

Het gezindheidssocialisme wordt gekenmerkt door een breuk met aspecten van het marxisme, die zich uitdrukt in een positieve beoordeling van de nationale

gedachte en de parlementaire democratie en het minder dan voorheen beklemtonen van de klassenstrijd. Centraal staat de notie van een volksgemeenschap die dankzij de inspanningen van een mobiliserende elite en middels een opvoedende cultuurbeweging, in steeds bredere geledingen de juiste ‘socialistische’ gezindheid, cultuur en gemeenschapsleven omarmt. Het zijn niet de kapitalistische klassenverhoudingen die de nieuwe cultuur en samenleving teweegbrengen, maar omgekeerd vormt de al onder het kapitalisme ontstane nieuwe socialistische gezindheid de basale voorwaarde om te komen tot de socialistische klassenloze volksgemeenschap. In praktische zin is dit gezindheidssocialisme verbonden met massale opzwiepende campagnes en rituelen – zie bijvoorbeeld die voor het Plan van de Arbeid – waarbij als doel niet de vermaatschappelijking der productiemiddelen centraal staat, maar de wens de kapitalistische markt te ordenen, met een centrale rol voor de burgerlijke staat.³

Het nationaal-socialisme ziet de samenleving voortvloeien uit een eeuwenlange strijd van het eigen volk tegen bedreigingen van de kant van de natuurlijke omgeving en van vreemde volken. Deze historische ervaringen smeden het volk tot een hechte eenheid, met een gemeenschappelijk cultuurervaren en een gemeenschappelijke binding aan de eigen bodem. Deze samenleving omvat een organische eenheid, waarin eenieder de hem of haar toekomstige plaats bekleedt en bijdraagt aan het heil van het collectief, waarbij van fundamentele tegenstellingen geen sprake kan en mag zijn. Ze kent daarom een repressieve benadering van het recht, dat nietsontziend de volkseenheid moet bewaren. Het is deze lotsverbonden nationale entiteit welke, aangevoerd door een ‘natuurlijke’ elite, als ‘socialistisch’ wordt omschreven en die de sociaal-economische basis der maatschappij ongemoeid laat. Ze sluit in haar extreme nationalisme al die groepen, individuen en opvattingen uit, welke strijdig zijn met de ontstane organische volksgemeenschap. De idee van het ‘volkseigene’ houdt daarom ook het ‘volksvreemde’ in, zoals liberalisme en marxisme, omdat beide de gestipuleerde volkseenheid doorbreken, hetzij vanwege de splijtzwam van het individualisme hetzij als de nog kwalijker aanjager van de klassenstrijd. Ook worden die groepen als volksvreemd opgevat, die niet als ‘volksgeenoot’ worden ervaren en waarbij vanuit een darwinistische opvatting over intermenselijke en internationale relaties de ‘besten’ overwinnen en als inferieur bestempelde groepen en volken worden onderworpen of vernietigd. Het nationaal-socialisme kent daarom niet alleen een drang tot uitsluiting en eugenetische ‘zuivering’, maar richt zich tevens op imperialistische expansie. Dit verklaart mede de militarisering van de maatschappij, waarbij de hiërarchisch gestructureerde en in uniform gehesen leidende elite het volk middels massale manifestaties bindt aan de eigen natie en voorbereidt op de komende wereldstrijd.

De wijze nu waarop Van Doorn dit nationaal-socialisme spiegelt aan het gezindheids-socialisme, is gespeend van elk historisch-vergelijkend perspectief. We vernemen

niet dat het gezindheidssocialisme het resultaat is van strijdpunten die de gehele historie van de sociaal-democratie typeren, en die een diepe kloof teweegbrengen met het nationaal-socialisme dat volkomen verschillende achtergronden kent. Dit blijkt onder meer uit diametraal tegenovergestelde ideeën over mensenrechten en de verhouding tussen rassen en naties.⁴ Daarnaast kan gewezen worden op de plaats die het internationalisme bij het gezindheidssocialisme is blijven innemen. Zie de bezwering van De Man de arbeiders op te voeden 'tot internationaal denkende, voelende en strevende socialisten'.⁵ Koos Vorrink schetst in 1933 het contrast tussen een, ongewenste, nationalistische opvoeding en 'een krachtig, levend internationalisme' dat het primaat heeft. Nationale gevoelens zijn niet foutief maar mogen niet verworden tot nationalisme, al was het maar vanwege de ermee verbonden kansen op een nieuwe oorlog. De socialistische opvoeder, zo heet het, moet 'vóór alles en boven alles de gedachte der internationale broederschap [...] versterken' en het jonge geslacht immuun maken voor 'elke nationalistische verdwazing' en het een opvoeding bijbrengen, 'die positief internationaal gericht is'.⁶ Van Doorn, die uiteraard beseft dat Vorrinks standpunt geen enkele aanraking heeft met de nationalistische hysterie van de nationaal-socialisten, weet door een slinkse en misleidende wijze van citeren diens standpunt in het tegendeel te doen verkeren (250-252).

De nadruk bij Vorrink c.s. op de noodzaak van een internationalistische gezindheid, impliceert tevens het streven naar vrede en een weerzin tegen het militarisme. Ofschoon de SDAP zich naderhand bekent tot de nationale defensie, laat dit onverlet dat het denken over leger en oorlog in niets gelijk op het ongeremde militarisme en expansionisme van de nationaal-socialisten.

Een belangrijk onderscheid tussen beide bewegingen treffen we eveneens aan in de visie op de kapitalistische klassenstructuur. Ofschoon het gezindheidssocialisme het marxistische primaat van de socio-economische basis en de ermee verbonden klassenstrijd tegenspreekt, betekent dit allerminst dat het de bestaande orde zou opvatten als klassenloos, zonder strijd of tegenspraken. Zo vloeit volgens De Man het socialisme voort uit een socialistische gezindheid, die geboren wordt uit zedelijk verzet tegen de kapitalistische verhoudingen. Dit geeft een diepere betekenis aan de klassenstrijd, die naast een machtsstrijd tevens een strijd is om een nieuwe levenshouding en een nieuwe opstandige gezindheid, die 'een radicale breuk, een ontkenning [betekent] van de rechts- en zedelijkheidsgrondslagen der bestaande maatschappij-orde'. Het gaat niet langer enkel om een institutionele omwenteling, maar ook om een 'omkering der waardenrangorde, waarop de innerlike, logiese macht van het kapitalisme berust'.⁷ Vorrink merkt op, dat de sociaal-democratie 'de oorzaak van de maatschappelijke wanverhoudingen ziet in het privaat-bezit van grond- en produktiemiddelen' en dat zij ernaar streeft 'deze te brengen in het bezit der gemeenschap'.⁸ Hoewel de noodzaak wordt beklemtoond van een nieuwe socialistische gezindheid, vat Vorrink de bestaande orde geens-

zins op als harmonieus en zeker niet als ‘socialistisch’. Er is immers, in diens visie, nog een lange weg te gaan eer de socialistische gezindheid tot stand is gekomen en het zal nog langer duren om van daaruit de kapitalistische verhoudingen en ideologie te overwinnen.

Het voorgaande voert ons naar de eigenlijke kern van Van Doorns studie, de vraag naar het socialistische gehalte van het nationaal-socialisme.

Gezindheidssocialisme en nationaal-socialisme verschillen dus zodanig, dat elke bewijsgrond ontbreekt het nationaal-socialisme op basis van beider verwantschap als ‘socialistisch’ te typeren. De vraag is nu wat er dan wél resteert om de door Hitler c.s. gevormde staat en samenleving als zodanig te kunnen kenschetsen.

Hoewel het nationaal-socialisme zichzelf als ‘socialistisch’ afficheert, laat het tezelfdertijd de kapitalistische basis van de maatschappij ongemoeid. Dit tekent het nationaal-socialistische Duitsland als een klassenmaatschappij met de erbij behorende eigendoms- en machtsverhoudingen en de ermee gegeven spanningen en tegenspraken. Nu zou men verwachten, dat de auteur de redenen probeert te achterhalen, waarom het nationaal-socialisme in zijn ideologie uit alle macht ontrent, wat in de basisstructuur van de maatschappij zélf levende werkelijkheid is. In plaats daarvan echter neemt de auteur het nationaal-socialistische zelfbeeld als analytisch uitgangspunt. Kroongetuige daarbij is Hitler zélf, wiens propagandistische gemeenplaatsen als diepe wijsheden worden gepresenteerd en in stelling gebracht tegen het marxisme, dat de nonsens debiteert dat het socialisme een omwenteling van de produktie- en eigendomsverhoudingen zou inhouden. Hitler, zo meldt Van Doorn instemmend, typeert de klassenstrijd als ‘een verwerpelijke splijtzwam’ en verkondigt ‘met verbluffende openhartigheid [...] wat doet het ertoe banken en fabrieken te socialiseren? “Wir sozialisieren die Menschen” (247-248). Van Doorn meent dat het streven naar de opbouw van een volksgemeenschap niet pregnanter kan worden getypeerd en hij betoont zich buitengewoon geïmponeerd door de ‘Umerziehung’ van Duitsland tot een volkssolidaire entiteit, waarbij de prestaties van het regime zodanig zijn dat het toekan met een kleine politieke politie die zich niet behoeft te verlaten op indringende terreur (214), een stelling waar menigeeen van zal opkijken. Hiermee wil ik vanzelfsprekend niet suggereren dat Van Doorn ook maar enige sympathie zou hebben voor het nationaal-socialisme. Wel echter geldt dat de auteur, om de centrale these van de verwantschap van nationaal-socialisme en sociaal-democratie te bewijzen, het nationaal-socialistische zelfbeeld en de (veronderstelde) prestaties van het regime met veel te weinig wetenschappelijke distantie benadert.

De onder Hitler gerealiseerde ‘volksgemeenschap’ doet, aldus Van Doorn, alle klassen opgaan in het nationale geheel met een opgewaardeerde status voor de arbeiders en waarbij ‘de opwaartse sociale mobiliteit uit de onderlaag’ krachtig wordt gestimuleerd. Nieuwkomers krijgen kansen ten nadele van de oude garde

en de prestatiegerichtheid van bevolking en bedrijven wordt gestimuleerd, iets wat overigens ‘onvermijdelijk sociale ongelijkheid schiep’ (254). Dit wordt aangevuld met een programma van openbare werken, het creëren van volledige werkgelegenheid en een uitgebouwd stelsel van sociale zekerheid (241-260). Van Doorn concludeert hieruit, dat het Derde Rijk ‘alleen al door zijn sociaal nivellerende tendenties, inderdaad op weg was naar het socialisme’ om elders te reppen van de ‘socialistische belofte’ gericht op het stichten van een nieuwe mens en cultuur en een ‘socialistisch Europa’ (246, 260).

Bovenstaand beeld is verbazingwekkend selectief en wordt door vele historici op goede gronden tegengesproken. Zo wijst de historicus Ritter op een continuering door de nationaal-socialisten van reeds ontstane zorgstructuren, waarbij het niveau van de steun onverminderd laag blijft, het gezondheidswezen doordrenkt raakt van eugenetische criteria en de ambitie een het gehele volk omvattend zorgsysteem te creëren zich nooit realiseert. Daarnaast kent het stelsel een strenge arbeidsplicht en een al even strenge disciplinerende van de arbeiders die, beroofd van de eigen leiders, geen enkele zeggenschap over de eigen situatie meer hebben.⁹ Bovendien tasten de wél ontstane zorgstructuren de bestaande kapitalistische verhoudingen geenszins aan omdat ze, in Duitsland zowel als elders, nu juist zijn ontstaan om deze te laten overleven.¹⁰ Uit niets blijkt in ieder geval, dat het nationaal-socialistische Duitsland op weg is naar het socialisme, zelfs niet als gelet wordt op de door Van Doorn zélf gehanteerde criteria.

Ook moet de auteur, zijns ondanks, erkennen dat de introductie van de nationaal-socialistische prestatie maatschappij op gespannen voet staat met de premissen van de solidaire volksgemeenschap (254-255). Dat dit punt desondanks niet wordt geproblematiseerd, valt slechts te verklaren uit de obsessie de centrale these van de studie *coûte que coûte* te willen handhaven. Dit valt temeer op, waar uit de door Van Doorn zélf aangereikte informatie bovenal het beeld naar voren komt van een in transitie verkerende maatschappij aangevoerd door een moderniserende elite, die feodale en primitief-kapitalistische structuren slecht ten gunste van modern-kapitalistische verhoudingen.¹¹ Het is deze achtergrond die de eigenaardigheden van de nationaal-socialistische ideologie verklaart, welke conceptie van een saamhorige volksgemeenschap, inclusief romantische bespiegelingen over het met de bodem verklonken boerenfolk, is gericht op het uit alle macht apaiseren van de reusachtige tegenstellingen en spanningen die met het transformatieproces verbonden zijn en die de maatschappij aaneen wil smeden ten dienste van de imperialistische veroveringstocht, gedragen door de nationaal-socialistische elite en het Duitse grootkapitaal.¹²

We zagen in het voorgaande, dat Van Doorns studie geen enkele overtuigende grond aandraagt voor het socialistische karakter van het nationaal-socialisme. Er gaapt integendeel een onoverbrugbare kloof tussen sociaal-democratie en natio-

naalsocialisme, welke terug valt te voeren op de volkomen andersoortige herkomst van beide bewegingen.

De sociaal-democratie ontstaat tegen de achtergrond van het opkomende industriële kapitalisme en ze omhelst daarbij de humanistische- en gelijkheidsidealen van de Franse Revolutie, die verankerd moeten worden in de opheffing van de bestaande kapitalistische orde en de vestiging van een klassenloze maatschappij. Het instrument daartoe vindt ze in de klassenstrijd tegen al die structuren, krachten en ideeën, welke de bestaande ongelijkheid en het onrecht schragen. Tot op heden zijn bij de sociaal-democratie elementen van deze conceptie te ontwaren. De sociaal-democratie gaat in haar ontwikkeling steeds bredere geledingen van de arbeidersklasse omvatten, al treden naderhand ook (bescheiden) strata van de middenklassen toe. Dit verschaft de beweging de haar typerende sociale basis en ook het gezindheidssocialisme slaagt er niet in deze substantieel te verbreden. Van eminent belang is bovendien, dat de toeloop van leden uit de intellectuele bourgeoisie de sociaal-democratie omsmeedt tot een magistrale ideologische en wetenschappelijke falanx tegen het kapitalisme.

De wortels van het nationaal-socialisme daarentegen liggen in het nationaal-socialisme, dat wordt gepolitiseerd en gepopulariseerd.¹³ Het ontspruit in eerste instantie aan de late Duitse eenwording en de ermee verbonden gevoelens van wrok over de achterstelling van Duitsland in de wereld. Pas de Eerste Wereldoorlog echter schept de eigenlijke voorwaarden voor het hypernationalisme, dat het nationaal-socialisme zo zal typeren. Het stamt uit de oorlogservaringen van een soldateska die het vaderlandsloze 'joodse marxisme' verantwoordelijk waant voor de verloren oorlog en, 'verweesd' in de naoorlogse ontredde, terugverlangt naar de solidariteit van de loopgraven en zint op revanche voor de Duitse nederlaag. Het is mede deze achtergrond die de latere militarisering van de maatschappij verklaart. Deze buitengesloten groep is vervuld van wrok en haat tegen al die gevestigde groepen, structuren en ideeën die verantwoordelijk worden gehouden voor de eigen uitzichtloze positie. Ze wordt naderhand aangevuld met al diegenen die werkloos of bankroet zijn geworden en evenmin hoop mogen koesteren op de terugkeer naar een plaats in de productie.

Het zijn deze 'ideologievrije elementen van alle klassen' die onder 'socialisme' niet de opheffing van het kapitalisme verstaan, maar de creatie van een sterke nationale staat, hún staat. Deze zal, aangevoerd door een reddende leider, de organische saamhorigheid brengen welke in de door klassentegenstellingen en wanorde geteisterde 'officiële' maatschappij onbestaanbaar is. Ze vormt daarmee een beweging die, althans in origine, zonder twijfel een authentieke derde weg uitmaakt, gesitueerd tussen de reusachtige machtsbastions van de kapitalistische klasse en de gehate massaorganisaties van de arbeidersbeweging. De beweging telt in haar rijen geledingen van de kleine burgerij, werkloze intellectuelen, bankroete kleine ondernemers, kleine boeren gebukt onder zware schulden, jongeren

vermalen door de kapitalistische crisis, terwijl ook vertwijfelde werkloze arbeiders zich erbij aansluiten, al blijft de kleine burgerij de dragende klassenbasis van de beweging en is de strijd tegen het zogenaamde ‘joodse financierskapitaal’ bedoeld om vooral deze groep voor het nationaal-socialisme te winnen.¹⁴ Het zijn deze factoren, die de ambivalente positie van het nationaal-socialisme verklaren: opstandig en gewelddadig en vurig hopen op een eigen staat los van de heersende maatschappelijke woestenij, maar níet socialistisch omdat het geen principiële inbreuken wil en kan plegen op de kapitalistische basisstructuren. Zo ontstaat de januskop van een organische eenheidsideologie versus de er haaks op staande kapitalistische realiteit.

Er bestaat, kan men uit het voorgaande concluderen, een ‘niet-identieke identiteit’ van nationaal-socialisme en kapitalisme en het is deze factor die bepalend wordt voor de keuze van de heersende machten in Duitsland na de ontwrichtende wereldcrisis van 1929 en waarbij de feitelijke opstelling van de sociaal-democratie er volstrekt niet meer toe doet. De Duitse sociaal-democratie stelt zich, zeker vanaf de Wereldoorlog, nationaal en patriottisch op en de extreme rechtervleugel van de partij kent zelfs uitgesproken nationalistische en imperialistische opvattingen. Van een ‘ideologische leegte [...] op het gebied van nationalistisch socialisme, die de nazi’s konden opvullen’ is dan ook geen sprake.¹⁵ Niet het door Van Doorn gereleveerde verzuim van de sociaal-democratie een nationale heroriëntatie teweeg te willen brengen deed haar daarom de das om (271), maar de overtuiging bij de heersende economische, politieke en staatsbureaucratische machten dat ze, anders dan de nationaal-socialisten, nog steeds een maatschappijveranderende macht vormde. Het was haar *socialisme* dat als een dodelijke bedreiging werd gezien. Om precies dezelfde reden zou ook een historische zege van de opvattingen van Ferdinand Lassalle over die van Karl Marx niets hebben gebaat. Ondanks volhardende en pagina’s lang uitgesponnen pogingen door Van Doorn Lassalle te kenschetsen als ‘de eerste nationaal-socialist’ (45-46, 270-271), heeft diens ‘staatssocialisme’ in feite nauwelijks aanrakingspunten met de beweging van Hitler en de zijnen. Lassalles beweging wilde via de weg van het algemeen kiesrecht en een democratische constitutie de arbeiders zeggenschap geven over de staatsmacht, om deze vervolgens aan te wenden ten nutte van het stichten van productie-associaties en de geleidelijke onteigening van de kapitalistische klasse. Het behoeft geen betoog dat de sociaal-democratie, gewapend met een dergelijk program, voor de heersende machten in Duitsland evenzeer onaanvaardbaar zou zijn geweest.¹⁶

De Duitse sociaal-democraten waren en bleven uiteindelijk voor de machthebbers de ‘vaterlandslose Gesellen’ van Marx en Engels, waarmee ze onder geen beding een bondgenootschap wilden aangaan. De Duitse sociaal-democratie faalde niet, zoals Van Doorn in zijn slotconclusie poneert, omdat het geen Duits socialisme was en ‘de partij [...] Duitsland niet [kon] vinden’ (271), maar omdat de

heersende machten de partij niet duldden en maar al te goed begrepen wat het werkelijke gehalte was van het 'socialisme' van de nationaal-socialisten.

NOTEN

- 1 Vergelijk de kritiek van de Duitse historicus Stefan Vogt op een discussiebijeenkomst van de werkgroep geschiedenis van de Wiardi Beckman Stichting van 23 november 2007. Ook wat betreft andere kritiekpunten refereren we nadrukkelijk aan het hier vermelde verslag. Zie *Discussiebijeenkomst 'Duits socialisme', 23 november 2007*: <http://www.wbs.nl/download.do/id/101089906/cd/true/>.
- 2 Zie in het bijzonder hoofdstuk X.
- 3 Zie voor deze typering: Henny Buiting, 'Over sociaal-democratie in Nederland' in *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (Stichting Toestanden: Utrecht, 1995), 265-291. Hierin tevens verwijzingen naar andere studies over dit onderwerp. Initiatieven als die betreffende het 'Plan van de Arbeid' ontspruiten grotendeels aan sociaal-democratische ingenieurs en economen die geenszins 'gezindheidssocialistisch' denken. Het gaat er hier echter om, dat deze initiatieven nauw aansluiten bij de heroriëntatie die de gezindheidssocialisten teweegbrengen.
- 4 Met grote tegenzin erkent Van Doorn in een lapidaire zinsnede deze kennelijke tegenspraak met zijn eigen betoog, om er vervolgens niets mee te doen. Zie pagina's 251-252.
- 5 Weergegeven in: Pieter Klinkenberg, *Socialistische opvoedings- en onderwijsdenkbeelden* (SUN: Nijmegen, 1975 [oorspr. 1933]), 68.
- 6 Koos Vorrink, *Om de vrije mens der nieuwe gemeenschap. Opvoeding tot het democratische socialisme* (Arbeiders-Jeugd-Centrale: Amsterdam, 1933), 215-218.
- 7 Weergegeven bij: Klinkenberg, *Socialistische*, 115-116. Van Doorn verstaat de opvatting van De Man (opzettelijk) verkeerd, door te suggereren dat deze de klassenstrijd zou willen vervangen door een socialistische gezindheid. Van Doorn, *Duits socialisme*, 250.
- 8 Vorrink, *Om de vrije mens*, 12-13. Ook in zijn toelichting op het nieuwe beginselprogramma van de SDAP van 1937 beklemtoont Vorrink het afscheid van het 'marxistisch determinisme', om ten aanzien van de klassenstrijd, het internationalisme, de rechtsstaat en de democratie opnieuw de door ons in de hoofdtekst aangegeven standpunten te blijven verkondigen. Van enige affiniteit met het nationaal-socialisme blijkt niets en dat temeer niet, omdat het programma wordt gepresenteerd als een nadrukkelijke afperking jegens communisme en fascisme. Zie Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Bert Bakker: Amsterdam, 2002), 216-231; Koos Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal* (Den Dolder: Amsterdam, 1945), 15-105.
- 9 G.A. Ritter, *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich* (Oldenbourg: München, 1989), 132-138.
- 10 Dirk van Damme, *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa (voornamelijk achttiende tot begin negentiende eeuw)* (Gent, 1990); Bart Tromp, *Sociaal-democratisch*, 462.
- 11 Van Doorn memoreert deze factor slechts als geïsoleerd fenomeen waaruit geen verdere consequenties worden getrokken, omdat deze de hoofdmoraal van de studie zouden hebben geruïneerd. Zie pagina 256 van het boek.
- 12 Zie in dit verband het versluisende, weemakende taaleigen van het Nederlandse nationaal-socialisme: 'Het socialisme van de N.S.B. is een socialisme voor het geheele Volk, voor ieder

die zijn arbeid in de volksgemeenschap naar behooren vervult [...] Het socialisme brengt vrede tusschen de verschillende groepen van de bevolking en levert daarin een niet te onderschatten bijdrage aan de organische eenheid van het geheele Volk [...] Het socialisme verzekert ieder, die zijn plichten vervult, arbeidsvreugde en levensblijheid'. C. van Geelkerken, *De strijd der nationaal-socialistische beweging 14 december 1931 mei 1941* (Z.pl., 1941), 67-68. Voor de rol van de industrie met betrekking tot de imperialistische doelen: Dieter Grosser, 'De nationaal-socialistische economie. De Duitse industrie en de nationaal-socialisten. Compagnons bij de greep naar de wereldmacht' in *Over het fascisme deel 1; SVB cahier 4* (Nijmegen/Amsterdam, 1969), 93-104.

13 Vgl. Stefan Vogt, *Discussiebijeenkomst*.

14 Zie voor de klassenbasis van nationaal-socialisme en fascisme: Renzo de Felice, *Interpretations of Fascism* (Harvard University Press: Cambridge/Massachusetts, 1977); Paul Sering, 'Planimperialisme en fascisme' in *Over het fascisme*, 117-126; William Brustein, *The logic of evil. The social origins of the Nazi Party 1925-1933* (Yale University Press: New Haven/London, 1996); Barrington Moore Jr., *Injustice. The social bases of obedience and revolt* (Sharpe: London/Basingstoke, 1979), 398-419; Jan Romein, 'De sociale en economische grondslagen van het fascisme' in: *Over het fascisme*, 51-68; Anton Pannekoek, *Partij, raden, revolutie. Samengesteld en van aantekeningen voorzien door Jaap Kloosterman* (Van Gennepe: Amsterdam, 1972), 158-159.

15 Stefan Vogt, *Discussiebijeenkomst*.

16 Van Doorn beklemtoont vooral het uiterlijke karakter van Lassalle en diens 'beweging', dat zou gelijken op het nationaal-socialisme. Dit ziet evenwel de enorme verschillen tussen het tijdperk waarin Lassalles beweging opkomt en de historische omstandigheden rond de machtsovername van de nationaal-socialisten over het hoofd. Bovendien verzuimt de auteur Lassalles 'staatssocialisme' inhoudelijk uit te werken, waardoor hem de in de hoofdtekst aangegeven kenmerken ontgaan. Zie over de opvattingen van Lassalle: M. van der Goes van Naters, *Ferdinand Lassalle en zijn program* (Arbeiderspers: Amsterdam, 1932); David Wijnkoop, 'Ferdinand Lassalle en de Oprichting der Duitse Arbeiderspartij' in *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch maandschrift* jr. 8 (1903), 371-387; H.P.G. Quack, *De Socialisten. Personen en stelsels*, deel 4-1 (Amsterdam, 1895), 253-406.